УДК 811.512.145'373

И.И. Сабитова

ТАТАР СҮЗЬЯСАЛЫШЫ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ КАЙБЕР ТӨШЕНЧӘЛӘР ТУРЫНДА

В статье рассматриваются такие понятия татарского словообразования, как объём (лексический объём), глубина, ширина, валентность словообразовательного гнезда. Лексический объём гнезда выявляет словообразовательный потенциал слова. Понятие глубина словообразовательного гнезда обозначает максимальное число словообразовательных ступеней. Ширина словообразовательного гнезда показывает число производных слов, образованных от исходного слова на первой ступени. Термин валентность гнезда выявляет возможность образования новых слов, относящихся к разным частям речи. На основе анализа словообразовательных гнёзд, образованных от соматических терминов, установлены элементы построения математической модели гнезда.

Ключевые слова: татарское словообразование, словообразовательное гнездо, лексический объём, глубина, ширина, валентность словообразовательного гнезда.

Егерменче гасырның 90 нчы елларында татар сүзьясалышының аерым тел белеме тармагы булуы һәм аны мөстәкыйль өйрәнү кирәклеге дәлилләнде. 1993 елда басылып чыккан Татар грамматикасында «Сүзьясалышы» аерым бүлек итеп бирелә. Әлеге хезмәттә, нигездә, сүзьясалыш ысуллары карала [Татарская грамматика, 1993, с. 188–521]. Алга таба татар тел белемендә сүзьясалышы оясы төшенчәсе, аның билгеләмәсе, сүзьясалышы ояларының төрләре һәм аларның төзелеше җентекле өйрәнү объектына әйләнә. Мәсәлән, И.И. Сабитованың 2002 елда басылып чыккан «Словообразовательная характеристика лексики татарского языка: компьютерно-лингвографический аспект» хезмәтендә сүзьясалыш оясы, пары, чылбыры, баскычы, парадигмаларына күзәтү ясала [Сабитова, 2002, с. 72–75]. Э.Й. Хәйруллина диссертациясендә әлеге төшенчәләр сыйфатларга мөнәсәбәтле рәвештә өйрәнелә [Хайруллина, 2006, с. 97–101]. Ф.М. Хисамова тарафыннан язылган «Татар теле морфологиясе» китабының сүзьясалышына караган бүлегендә сүзьясалыш структурасы, тибы, калыбы, оясы, чылбырына анализ бирелә [Хисамова, 2006, б. 34]. Әлеге хезмәттә «Сүзьясалышы» элеккеге традиция буенча морфология кысаларында карала. «2014–2020 елларга Татарстан Республикасында ТР дәүләт телләрен һәм башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында басылган «Лингвистик терминнарның русча-татарча аңлатмалы сүзлеге»ндә сүзьясалышына караган 20 ләп термин урын алды, мисал итеп сүзьясалыш оялары, пары, омонимиясе,

синонимиясе һ.б.ны күрсәтергә мөмкин [Русско-татарский..., с. 159–161].

Соңгы елларда сүзьясалыш ояларын өйрәнүдә математик алымнар да киң кулланыла башлады. Моның сәбәбен П.Н. Денисов фәннәр арасындагы традицион бәйләнешләрнең объектив рәвештә үзгәрүе белән аңлата. Ул болай дип билгеләп үтә: «Математика алымнары лингвистикага өр-яңа проблемалар алып килде, алар күп кенә элеккеге мәсьәләләргә яңача якын килүне таләп итәләр һәм лингвистик фикерләүнең үзен дә үзгәртәләр» [Денисов, 1963, с. 3].

Әлеге мәкаләдә татар сүзьясалышы өлкәсендә сүзьясалышы ояларын өйрәнүгә бәйле рәвештә күләм, тирәнлек, киңлек, валентлык кебек төшенчәләргә кыскача анализ бирелә. Мисаллар күрсәтеп узган Программа кысаларында нәшер ителгән «Татар теленең сүзьясалыш сүзлеге: „кеше” тематик төркеменә караган лексика» сүзлегеннән алынды [Сабитова, 2015].

Беренче төшенчә – *сүзьясалыш оясының күләме* яки *лексик күләме* (баш сүз белән бергә ояга кергән лексик берәмлекләр саны). Анализ өчен **баш** оясын алыйк. Ояны 336 га якын лексик берәмлек тәшкил итә, шулай булгач ояның лексик күләме 336 га тигез була. **Аяк** оясында 180 ясалма сүз бар, димәк ояның лексик күләме 180 гә тигез. **Күз** оясының лексик күләме 160 ка, **колак** оясының – 44 кә, **борын** оясының – 56 га тигез һ.б.

Ояның лексик берәмлеге сүзнең сүз ясау потенциалын күрсәтә. **Баш** оясына күз салсак, анда, кушымчалап ясалган сүзләр белән беррәттән, күпсанлы кушма сүзләр ясалганын күрәбез. Алар арасында үсемлек атамалары (*акбаш, вакбаш, карабаш, катыбаш, наратбаш* һ.б.), зоология терминнары (*дөябаш, җизбаш, йомрыбаш, китбаш, ташбаш* һ.б.), тән әгъзалары атамалары (*кулбаш, иңбаш, янбаш, оча башы, баш капкачы, баш бармагы* һ.б.) да бар. Бу күренеш татар теленең аналитик тел икәненә ачык дәлил булып тора.

Икенче төшенчә – *сүзьясалыш оясы.* Мисалга **яңак** оясын алыйк. Әлеге ояда бары бер сүзьяслыш баскычы бар. Шуңа да бу ояның тирәнлеге 1 гә тигез:

ЯҢАК *и. анат.*
яңак-**ла**(*у*) *ф.*
яңак-**лы** *с.*

яңак калкы-**м**-*ы и. анат.*
яңак сөяг-е *и. анат.*

1

Сөяк оясындагы ясалма сүзләр 2 сүзьясалыш баскычына урнашкан. Бу очракта ояның тирәнлеге 2 гә тигез:

СӨЯК *и. анат.*
сөяк-**лән**(*ү*) *ф.*
сөяк-**ләч** *с.*
сөякләч-**лән**(*ү*) *ф.*
сөякләч-**лек** *и.*
---
1 2

Тел оясына ясаган анализ аның 3 сүзьясалыш баскычында урнашкан атамаларны үз эченә алганын күрсәтә. Бу очракта ояның тирәнлеге 3 кә тигез:

ТЕЛ *и. анат.*

тел-**ен**(*ү*) *ф.*
телен-**мә** *с.*
телен-**мәле** *с.*
---
1 2 3

4 сүзьясалыш баскычыннан торган оялар да бар. Мәсәлән, **күз** оясы. Аның тирәнлеге 4 кә тигез:

КҮЗ *и. анат.*

күз-**әт** *и.*
күзәт-**ү** *ф.*
күзәтү-**чән** *с.*
күзәтүчән-**лек** *и.*
---
1 2 3 4

Анализ татар телендә сүзьясалышы ояларының тирәнлеге күп очракта икегә тигез булуын күрсәтә.

Сүзлеккә керми калган тагын бер төшенчә – *сүзьясалыш оясының киңлеге* (баш сүздән ясалган ясалма сүзләр саны). Мисал итеп **йөрәк** оясын алыйк:

ЙӨРӘК *и. анат.*
йөрәк-**лән**(*ү*) *ф.*
йөрәк-**ләндер**(*ү*) *ф.*
йөрәк-**ле** *с.*
йөрәк-**сез** *с.*
йөрәк-**сен**(*ү*) *ф.*
йөрәк-**се**(*ү*) *ф.*
йөрәк-**сет**(*ү*) *ф.*
йөрәк-**чел** *с.*

йөрәк ут-*ы и. бот.*
1

Беренче баскычта баш сүздән 17 сүз ясалган, шуңа күрә ояның киңлеге 17 гә тигез була. **Бармак** оясының киңлеге – 19 га, бавыр оясының киңлеге – 9 га, **аяк** оясының киңлеге – 6 га, **бәбәк** оясының киңлеге – 4 кә, **бәвел** оясының киңлеге 3 кә тигез һ.б.

Теге яки бу сүз төркеменә караган сүзләр гомум категориаль мәгънәгә ия. О.М. Ким фикеренчә, категориаль мәгънә һәрбер аерым алынган сүзнең мәгънәсеннән киңрәк. Сүзнең семантик структурасында чагыштырмача мөстәкыйль булган гомум категориаль мәгънә сүзнең нинди сүз төркеменә караганын ачыклый [Ким, 1978. с. 15]. Мәсәлән, исемнәр предметлыкны белдерәләр. Предметлык төшенчәсе бу очракта затны, конкрет предметларны, күренеш һәм вакыйгаларны, һәртөрле абстракт төшенчәләрне, исемләшкән билге яки эш-хәлләрне белдерә. Фигыль – эш яки хәлнең үтәлү процессын, сыйфат – предмет билгесен, ә рәвеш эш-хәл билгесен яки билгенең билгесен белдерә.

Сүзьясалыш оясының валентлыгы сүзьясалыш оясының төрле сүз төркемнәренә караган сүзләр ясау мөмкинлеген күрсәтә. Мисал өчен **арка** оясын алыйк. **Арка** оясындагы 19 ясалма сүз арасында исем, фигыль, сыйфат һәм рәвешләр бар:

АРКА *и. анат.*
арка-**даш** *и.*
аркадаш-**лы** *с.*
арка-**лан**(*у*) *ф.*

арка-**лаш** *рәв.*
---
1 2

Арка оясындагы 19 ясалма сүз арасында *аркадаш, аркалык*

(исем), *аркаландыру, аркалану, аркалау* (фигыль), *аркалаш, аркан* (рәвеш), *аркадашлы, аркадашсыз* (сыйфат) атамалары бар. Димәк, ояның валентлыгы дүрткә тигез. Ә **беләк** оясының валентлыгы икегә тигез, чөнки **беләк** оясына *беләкле* (сыйфат), *беләксә* (исем) сүзләре керә.

Сүзьясалыш оясының валентлыгын дүрт класска бүлеп карап була.

1) Бер валентлы оя – баш сүздән бары тик бер генә сүз төркеменә караган сүзләр ясауга сәләтле оя. Татар теле сүзьясалышында бер валентлылык күренеше күбесенчә алынмалардан ясалган ояларга хас һәм алар баш сүз белән бер яки ике генә ясалма сүздән торалар. Мәсәлән, **бронхиаль** оясында *бронхиаль биз* (исем) атамасы, **миң** оясында *миңле, миңсез* (сыйфат) сүзләре бар.

2) Ике валентлы оя – үз составында ике грамматик класска караган ясалма сүзләр булган оя. Мисалга **талак** оясын алыйк. **Талак** сүзеннән *талакдар, талак үләне* (исем), *талаклы, талаксыз* (сыйфат) сүзләре ясалган. **Оча** сүзе, үз чиратында, *очалы, очасыз* (сыйфат) һәм *оча сөяге* (исем) атамаларын ясый һ.б.

3) Өч валентлы оя – өч сүз төркеменә караган ясалма сүзләр ясарга сәләтле оя. Мәсәлән, **маңгай** оясында өч грамматик класска караган ясалма сүзләр бар: *маңгайча, маңгай сөяге* (исем), *маңгайга-маңгай* (рәвеш), *маңгайлы, маңгайчасыз* (сыйфат). **Тамак** оясында да өч сүз төркеменә караган атамалары бар: *тамакай, тамакса, тамаклык* (исем), *тамакайлану, тамаксау* (фигыль), *тамаклы, тамакчасыз* (сыйфат).

4) Дүрт валентлы оя – өчтән артык грамматик класска караган ясалма сүзләр булган оя. **Тел, баш, тубык** ояларына *телгеч, телем, телче* (исем), *телле, телсез, телдәр, телчән* (сыйфат), *телдән* (рәвеш), *телү, телләшү, телләнү, телчәнләнү* (фигыль); *башлам, башваткыч, башлык* (исем), *башлы, башсыз* (сыйфат), *баштан* (рәвеш), *башлау, башлану, башсызлану* (фигыль); *тубылдырык, тубык сөяге* (исем), *тубыксыз* (сыйфат), *тубыктан* (рәвеш), *тубыклану* (фигыль) кебек сүзләр керә.

Сүзьясалыш оясының күләмен, тирәнлеген, киңлеген, валентлылыгын ачыклаганнан соң, аның квантитатив формуласын төзергә мөмкин. Ул – оя структурасын сан ягыннан чагылдыра торган формула. Аның беренче саны – ояның валентлыгын, икенчесе – лексик күләмен, өченчесе ояның тирәнлеген күрсәтә. Ул сан алдагы дүртенче саннан кыек сызык белән аерыла. Формуланың дүртенче саны ояның киңлеген күрсәтә. Дефистан соң килә торган сан оядагы сүзьясалыш чылбырларының санын белдерә. Кыек сызыктан соң килгән сан оядагы сүзьясалыш парадигмалары санына тигез. Мәсәлән, **бавыр** оясының квантитатив формуласы **3.19.2/14 – 4/3** кә тигез. Монда 3 саны ояның валентлылыгын күрсәтә: *бавыргалык, бавырчы, бавыргөмбә* (исем), *бавыргалыклы, бавырлы* (сыйфат), *бавырлану* (рәвеш); 19 саны ояның лексик күләменә тигез: *бавыр ... бавырлану, бавырлы,*

басырсак ... бавыр имгеч, бавыр мүге һ.б., ягъни оя 19 лексик берәмлектән тора; 2 саны оядагы сүзьясалыш баскычларының максималь санын күрсәтә: **бавыр** – *бавыргалык – бавыргалыклы*, **бавыр** – *бавырсак – бавырсаклы*; кыек сызыктан соңгы 14 саны ояның киңлеге, ягъни беренче баскычта баш сүздән ясалган ясалма сүзләр санына тигез: **бавыр** – *бавыргалык, бавырлану, бавырлы, бавырсак... бавырчы, бавыргөмбә...* һ.б.; сызыктан соңгы 4 саны оядагы сүзьясалыш чылбырларының санын белдерә: **бавыр** – *бавыргалык – бавыргалыклы*, **бавыр** – *бавыргалык – бавыргалыксыз*, **бавыр** – *бавырсак – бавырсаклы*, **бавыр** – *бавырсак – бавырсаксыз*; кыек сызыктан соң килгән соңгы 3 саны оядагы сүзьясалыш парадигмалары санына тигез: **бавыр** – *бавыргалык, бавырлану, бавырлы, бавырсак, бавырсыз, бавырчы ... бавыр мүге*; **бавыргалык** – *бавыргалыклы, бавыргалыксыз*; **бавырсак** – *бавырсаклы, бавырсаксыз.*

Димәк, сүзьясалыш ояларына шушы рәвешле тулы анализ ясау аның математик моделен эшләргә мөмкинлек бирә.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә була: татар тел белеменең сүзьясалышы өлкәсендә билгеле бер дәрәҗәдә тикшеренүләр алып барылса да, бүгенге көндә хәл итеп бетереләсе мәсьәләләр дә шактый әле. Татар теле сүзьясалышы теориясен җентекләп эшләү, һәр сүзьясалыш оясын төрле яклап тикшерү, шул тикшеренүләргә нигезләнеп, аларның типологиясен һәм модельләрен эшләү татар тел белеменең көнүзәк проблемалары булып кала бирә.

Әдәбият

Денисов П.Н. Принципы моделирования языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1963. 23 с.

Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. Ташкент, 1978. 227 с.

Русско-татарский толковый словарь лингвистических терминов / под ред. Ф.И. Тагировой и Ф.Ф. Гаффаровой. Казань: ИЯЛИ, 2016. 248 с.

Сабитова И.И. Словообразовательная характеристика лексики татарского языка: компьютерно-лингвографический аспект. Казань: Фикер, 2002. 144 с.

Сабитова И.И. Татар теленең сүзьясалыш сүзлеге: «Кеше» тематик төркемнә караган лексика. Казан: ТӘҺСИ, 2015. 160 б.

Татарская грамматика. Т. I. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. 584 с.

Хайруллина Э.Ю. Словообразовательные гнезда имен прилагательных в татарском языке: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Казань, 2006. 297 с.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2006. 335 б.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,

филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре